

Tomasz Jacek Lis*

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID: 0000-0001-6737-3133

ROSYJSKA POLITYKA WOBEC SERBÓW NA BAŁKANACH ZACHODNICH – GENEZA I STAN OBECNY

Streszczenie

Polityka Rosji w stosunku do Serbów stanowi dzisiaj jedno z największych wyzwań, jakie stoją przed Unią Europejską. W pierwszej części artykułu stawia sobie za cel zaprezentowanie genezy stosunków rosyjsko-serbskich na przestrzeni kilkuset lat, natomiast w drugiej skupia się na wybranych aspektach współpracy rosyjsko-serbskiej na arenie politycznej czy społeczno-gospodarczej. Artykuł dotyczy kwestii religii, tradycji i kultury oraz działalności politycznej Rosji na Półwyspie Bałkańskim. Dotyka kwestii związanych z polityką rosyjskiego *soft power* na Bałkanach Zachodnich oraz rosyjskiego wsparcia dla Serbów nie tylko w Serbii, ale także w Bośni i Hercegowinie, Kosowie i Czarnogórze.

Słowa kluczowe: *Serbia, Bałkany, Rosja, geopolityka, stosunki rosyjsko-serbskie*

Summary

Russian policy towards Serbs in the Western Balkans – genesis and present state of affairs

In my article, I would like to present the relationship between Russian and Serbs. As the tough actual situation is tied with history I divided the article into two parts; the first part is about the history of the relationship between Russian to Serbs from

---

* Tomasz Jacek Lis – w 2018 r. obronił doktorat z wyróżnieniem na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Stypendysta uniwersytetów w Sarajewie (2012, 2017), Splicie (2016), Zagrzebiu (2021) a także Polskiej Misji Historycznej (2021). W latach 2019-2021 związany z Wyższą Szkołą Kultury Społecznej i Medialnej. Obecnie pracownik Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Autor kilku książek naukowych, edycji źródłowych i kilkudziesięciu artykułów. Współpracownik Instytutu Historycznego w Sarajewie. Specjalizuje się w historii XIX i pierwszej połowy XX w., zwłaszcza historii Półwyspu Bałkańskiego, a także związkami polsko-bałkańskimi.

the XVIII century to the XX century. I wrote about orthodox religion, a tradition of eastern culture, and the political activity of Russia in the Balcan Peninsula. The next part has a political form. I touch questions about Russian soft power's politics in West Balcan, and the kind of Russian support for Serbs not only in Serbia, but also Bosnia and Hercegovina, Kosovo, and Montenegro.

Keywords: *Serbia, Balkan, Russia, geopolitics, Russian-Serbian relations*

Wstęp

Niniejszy artykuł stanowi szkic dotyczący stosunków rosyjsko-serbskich w kontekście historycznym. Podzielony jest on na dwie części. Pierwsza ma na celu zaprezentowanie genezy stosunków rosyjsko-serbskich od czasów Piotra I Wielkiego do rozpadu Jugosławii. Druga zaś analizuje współczesne wpływy Rosji na Bałkanach w kontekście jej polityki wobec narodu serbskiego. Praca ma więc charakter interdyscyplinarny, dlatego również zastosowana metodologia łączy w sobie elementy warsztatu historyka i politologa. Celem jest pokazanie współczesnych tendencji rosyjskiej dyplomacji na Półwyspie Bałkańskim, które bardzo mocno nawiązują do historycznego dziedzictwa, jakie istnieje między Rosjanami a Serbami. Oczywiście relacje te nie zawsze układały się poprawnie, niemniej jednak żadne inne państwo na Półwyspie Bałkańskim nie prezentowało, zarówno jeśli idzie o społeczeństwo, jak i elity polityczne, tak głębokiego przywiązania do Rosji jak ma to miejsce w przypadku Serbów. Dlatego w oparciu o literaturę przedmiotu, jak również najnowsze doniesienia prasowe, chciałem zaprezentować krótką analizę tego problemu.

Rosja i Serbowie – rys historyczny

Zaangażowanie polityczne Rosji na Bałkanach możemy obserwować od czasów Piotra I Wielkiego. Był on pierwszym carem, który zwrócił uwagę na korzyści płynące z zaangażowania swojego państwa w politykę na tym obszarze¹. Jednak w przeciwieństwie do Krymu, który Rosjanie pragnęli włączyć w granice swojego Imperium² Półwysep Bałkański z racji swojego geograficznego położenia, nigdy nie był obszarem, który miałby znaleźć się w granicach ich państwa, nie wykluczało to jednak chęci posiadania jak największych wpływów na tym terenie. Polityka rosyjska początkowo stawiała sobie za cel roztoczenie opieki nad ludnością prawosławną zamieszkującą Imperium Osmańskie. O ile jednak Rosja

¹ Por. M. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век: историја односа*. Београд 2012.

² P. Semmler, *Krym. Znikający półwysep*, Poznań 2008, s. 7-10.

w swojej historii dość często sama poczuwa się do odpowiedzialności wzięcia w opiekę tego czy innego państwa bądź narodu – nie zawsze zresztą zgodnie z jego wolą, o tyle część Słowian zamieszkujących Półwysep Bałkański faktycznie od końca XVII w. zaczęło z nadzieją zerkać w stronę Petersburga i zwracać się do niego o pomoc³. Było to związane nie tylko z rosnącą potęgą Imperium Rosyjskiego, będącego w stanie skutecznie przeciwstawić się Porcie, czego dowodem były częste wojny prowadzone między obydwoma państwami od XVII w., ale właśnie wspólnotą religijną. Wspólna religia była więc tym, co naturalnie zbliżało do siebie Serbów, Greków, Bułgarów, Czarnogórców do Rosjan. Ponadto Rosja uważała się za spadkobiercę Bizancjum, zaś Moskwa, będąca do 1712 r. stolicą kraju nazywana była trzecim Rzymem⁴.

Opieka dla ludności prawosławnej żyjącej w granicach Imperium Osmańskiego o jaką zwracano się do Rosji stała się faktem w 1774 r., kiedy to na skutek wojny rosyjsko-tureckiej w Küczük Kajnardży podpisano traktat pokojowy. Jednym z jego zapisów było nadanie Rosji możliwości opieki nad prawosławnymi⁵, co *de facto* oznaczało legitymizację ingerowania w sprawy wewnętrzne Imperium Osmańskiego. Po tym traktacie Rosja dołącza obok Francji, Austrii i Wielkiej Brytanii do wyścigu o supremację na Półwyspie Bałkańskim.

Miała ona jednak przewagę nad innymi mocarstwami wynikającą z jej geograficznej bliskości, a także wspomnianych powyżej tradycji i religii. Rosyjska cerkiew prawosławna miała ogromny wpływ na swoich współziomków z terenów Półwyspu Bałkańskiego, zwłaszcza Serbów⁶. Co prawda na przełomie XVIII i XIX w. Austria także posiadała swoją prawosławną metropolię w Karlovacu, niemniej jednak to właśnie rosyjski, a nie austriacki władca uchodził za przywódcę świata prawosławnego, do którego zwracano się o pomoc, jak to miało miejsce w XVIII stuleciu, gdy władcy Czarnogóry szukali pomocy w Petersburgu⁷. Nie ma więc przypadku, że pierwszym rosyjskim przyczółkiem na Bałkanach była dla Rosji Czarnogóra, formalnie część Imperium Osmańskiego, zaś nieformalnie

³ В. Поровић, *Историја Срба*, Ниш 2001, s. 478

⁴ Por. U. Cierniak, *Trzeci Rzym przeciwko pierwszemu*, w: *Ateny, Rzym, Bizancjum. Mity Śródziemnomorza w kulturze XIX i XX wieku*, [red. J. Ławski, K. Korotkich], Białystok 2008, s. 819-822.

⁵ W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006, s. 72-73.

⁶ Zarówno w Grecji, Bułgarii jak i częściowo w Macedonii dominowali duchowni greccy. A. Giza, *Bułgaria i problem macedoński od początku XVIII do lat trzydziestych XX wieku*, Szczecin 2003, s. 24-25.

⁷ Należy pamiętać, że austriacka władza dążyła do unii prawosławnych z katolikami co nie podobało się prawosławnym, którzy obawiali się latynizacji i tym chętniej zwracali się w stronę Rosji: M. Žanin-Čalić, *Jugoistoča Europa. Globalna Historija*, Sarajevo 2020, s. 132-133; Więcej o zaangażowaniu Rosji na Bałkanach: P. Žurek, *Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1802-1806)*, Kraków 2009, s. 57-59.

autonomiczne państewko nieuznające władzy w Stambule. Jej wartość wzrosła zwłaszcza w okresie wojen napoleońskich, kiedy to Czarnogóra stała się bazą wypadową dla rosyjskiej agentury działającej na Bałkanach⁸.

Powstania serbskie i greckie w pierwszej połowie XIX w., które przyniosły tym państwom całkowitą – Grecy, lub częściową – Serbowie, niezależność były po części dziełem rosyjskiej dyplomacji. Poprzez wzmacnianie tych państw carscy dyplomaci kontynuowali zapoczątkowaną za Piotra I Wielkiego politykę wzmacniania pozycji Rosji na Bałkanach.

Walki narodowyzwoleńcze, których konsekwencją było powstanie Grecji i Serbii, przyspieszyły procesy kształtowania się nowoczesnych narodów na Bałkanach. Dla Rosji nowoczesna narodowość serbska okazała się być jednak problematyczna. Otóż centrami serbskiej myśli narodowej na przełomie XVIII i XIX w. były wspomniana Metropolia Karłowicka jak również i Wiedeń, gdzie działali dwaj „ojcowie” nowoczesnego serbskiego narodu; Dositej Obradović i Vuk Karadžić. Pierwszy pod koniec XVIII w. stwierdził, że Serbowie stanowią jedność bez względu na to, w którym miejscu żyją (czy to w granicach Monarchii Austriackiej, czy Imperium Osmańskim)⁹, drugi natomiast udawał jedność Słowian południowych, wskazując na używany przez nich wspólny dialekt sztokawski. Otóż Vuk Karadžić, pracując w okresie wojen napoleońskich pod czujnym okiem pracownika Biblioteki Narodowej Jerneja Kopitara zajął się zbieraniem serbskich pieśni narodowych. Efektem jego działań było kilka prac językoznawczych udowadniających, że język serbski nie tylko jest zupełnie odrębnym językiem, a nie amalgamatem starosłowiańskiego czy rosyjskiego. Co więcej stanowi zupełnie odrębny język, charakterystyczny dla południowych Słowian¹⁰. Efekty pracy Karadžića dawały ideologiczną podwalinę pod coraz częściej wysuwaną tezę o rzekomej jedności południowych Słowian, bez względu na wyznawaną przez nich religię. Oznaczało to ni mniej, ni więcej, że Serbami mieli być więc wszyscy, którzy używają dialektu sztokawskiego, a więc już nie tylko prawosławni, ale także katolicy jak i muzułmanie¹¹.

Tego typu myślenie było bardzo groźne z punktu widzenia Petersburga, gdyż dotychczasowa polityka opierała się głównie na zasadach jedności religijnej. Także sytuacja polityczna nie była sprzyjająca. W autonomicznej Serbii w latach 40-tych XIX w. doszło do krótkotrwałego przewrotu pałacowego, w efekcie którego

⁸ *Tamże*, s. 132-135.

⁹ D. Gil, *Ewolucja i funkcje idei narodu w Serbii od schyłku XVIII wieku*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17, s. 2-3.

¹⁰ A-M, Thiesse, *Powstanie tożsamości narodowych. Europa w wiekach XVIII-XX*, Warszawa 2019, s. 79-80.

¹¹ R. Halili, *Naród i jego pieśni. Rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*, Warszawa 2012, s. 145-154.

prorosyjska dynastia Obrenowićów utraciła swoje panowanie (1842-1858) na rzecz profrancuskiej i proaustriackiej dynastii Karađorđevićów¹². Rosja była wówczas wyjątkowo nieskuteczna na arenie międzynarodowej, czego efektem była m.in. porażka w wojnie krymskiej, która skompromitowała carską dyplomację. Poza tym w oczach południowych Słowian Rosja nieco straciła swój prestiż, zaś sukcesy Wielkiej Brytanii i Francji spowodowały, że Moskwa przestała być uważana za jedyną nadzieję na odzyskanie wolności.

By odzyskać „rządy dusz” Rosja musiała zaproponować południowym Słowianom coś, czego ani Brytyjczycy, ani Francuzi nie byliby w stanie. Jako, że nie mogli oni konkurować gospodarczo z zachodnimi mocarstwami musieli wymyślić coś innego. Jednym z pomysłów, był panslawizm, zakładający jedność wszystkich Słowian. Idea ta, z jednej strony doskonale wpisywała się w imperialistyczne cele polityki prowadzonej przez Rosję, z drugiej natomiast odpowiadała Serbom, którzy coraz mocniej czuli zachodnie (czyt. niemieckie) wpływy w kulturze czy polityce. Panslawizm, którego głównym ideologiem był Mikołaj Danilewski nawiązywał w swojej formie do powstałego w okresie późnego romantyzmu słowianofilstwa. Dlatego wielu słowianofilów porzucało konserwatywną wizję wspólnoty słowiańskiej nawiązującej do czasów pradawnych, i przechodziło na nowoczesne pozycje panslawistyczne rozpościerające przed nimi wizję zupełnie nowej rzeczywistości – słowiańskiej wspólnoty pod berłem rosyjskiego cara¹³.

Wprzęgnięcie ideologii słowianofilskiej w służbę panslawizmu pociągło za sobą istotne zmiany w jej treści – myśl o wewnętrznym odrodzeniu społeczeństwa rosyjskiego w duchu chrześcijańskim i słowiańskich zasad starosuskich ustępowała miejsca idei zewnętrznej ekspansji państwowości rosyjskiej – pisał Andrzej Walicki¹⁴.

Panslawizm zaproponował Serbom coś zupełnie nowego – idee wielkiego słowiańskiego państwa, dla którego wspólnym mianownikiem miała być słowiańska jedność i krytyka zachodu będącego wrogiem. Była to jednak idea tyle atrakcyjna, co utopijna. W Rosji największa jej popularność przypadła na lata 70. XIX w., co poniekąd zbiegło się z wydaniem najważniejszej książki Danilewskiego *Rosja i Europa*, będącej podręcznikiem panslawizmu¹⁵. Wielu rosyjskich panslawistów

¹² Warto odnotować, że duża w tym zasługa księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, którego działania miały na celu osłabienie wpływów rosyjskich na Bałkanach. A. Cetnarowicz, *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach. Hotel Lambert a kryzys serbski 1840-1844*, Kraków 1993, s. 140-145.

¹³ P. Eberhardt, *Słowiańska geopolityka. Twórcy rosyjskiej, ukraińskiej i czechosłowackiej geopolityki oraz ich koncepcje ideologiczno-terytorialne*, Kraków 2017, s. 162-163.

¹⁴ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 170.

¹⁵ Eberhardt, dz. cyt., s. 50-53.

i słowianofilów było zaangażowanych w pomoc Serbii i Czarnogórze w trakcie wojny, jaką te prowadziły w latach 1877-1878 z Imperium Osmańskim. Opowiadali się oni również za interwencją zbrojną Rosji, gdy szala zwycięstwa zaczęła się chylić na rzecz Porty¹⁶.

Po zwycięstwie w wojnie z Imperium Osmańskim Rosja podjęła działania dyplomatyczne mające na celu maksymalne wzmocnienie ich wpływów na Bałkanach. Nie udało się to jednak ze względu na protest mocarstw, które anulowały postanowienia pokojowe z San Stefano i przeniosły dyskusje do Berlina, gdzie pod czujnym okiem Otto von Bismarcka ponownie rozrysowano mapę półwyspu Bałkańskiego¹⁷. Konsekwencje Kongresu Berlińskiego w 1878 r. były dla Rosji niekorzystne z dwóch powodów. Pierwszym było rozszerzenie wpływów Austrii, która otrzymała pod swój zarząd Bośnię i Hercegowinę i powstanie całkowicie niepodległych od Turcji państw; Serbii i Bułgarii mających ze sobą sprzeczne interesy. To spowodowało wkrótce właśnie między nimi i ostatecznie doprowadziło do wojny w 1885 r. Zjednoczenie Bułgarii było dla Rosji ciosem. Książę Aleksander von Battenberg nie porozumiał się z Petersburgiem wypowiadając wojnę Serbii, co spowodowało, że Rosjanie zbojkotowali przywódcę Bułgarii, w konsekwencji czego pojawiły się po raz pierwszy w tym kraju antyrosyjskie nastroje¹⁸.

Nowe sojusze (Trójprzymierze i Trójporozumienie), jak również obranie antyaustriackiego kursu przez nowego króla Piotra I Karađorđevića spowodowały, że Serbia na początku XX w. znalazła się w tym samym obozie politycznym co Rosja. Aż do 1917 r. obydwa państwa pozostawały w ścisłym sojuszu, chociaż nie było to łatwe, gdyż w czasie wojen bałkańskich (1912-1913) Rosja zmuszona była ponownie wcielić się w rolę arbitra w konflikcie pomiędzy państwami południowosłowiańskimi, co niekorzystnie odbiło się na jej stosunkach z poszczególnymi państwami¹⁹.

O ile politycznie Serbia i Rosja nie zawsze miały ze sobą po drodze, zwłaszcza w okresie gdy w Belgradzie zasiadał władca bardziej skłonny do współpracy z Wiedniem niż z Petersburgiem, o tyle społeczność serbska z reguły była prorosyjska. Istniały wzmożone kontakty między obydwojma krajami. Serbowie

¹⁶ O zaangażowaniu słowianofili rosyjskich w pomoc Serbom i Czarnogórcom zob. A. Giza, *Słowianofile Rosyjscy wobec kryzysu Bałkańskiego w latach 1875-1878*, Wrocław-Warszawa 1982.

¹⁷ S. K. Pawłowicz, *Historia Bałkanów (1804-1945)*, Warszawa 2009, s. 138-141.

¹⁸ D. Faszczka, *Wojna serbsko-bułgarska 1885 roku. Studium polityczno-wojskowe*, Oświęcim 2018, s. 42-43.

¹⁹ Rosja w 1910 r. zarówno z powodów politycznych jak i ekonomicznych nie zdecydowała się na poparcie Bułgarii i obrała pro serbski kurs: Ch. Clark, *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, Warszawa 2017, s. 301-303. Już w trakcie wojen bałkańskich można zauważyć, że chociaż popierała istnienie Ligi Bałkańskiej, to jednak bardziej sprzyjała Serbom niż Bułgarom: A. Krzak, *Wojny bałkańskie 1912-1913*, Częstochowa 2017, s. 217-218.

uważali Rosjan za swoich współziomków, którzy stanowili dla nich alternatywę wobec ekspansji niemieckiej.

Bolszewicka rewolucja spowodowała, że zmienił się również stosunek państwa rosyjskiego, następnie Związku Radzieckiego do kwestii słowiańszczyzny, w tym również tej południowej. Komunizm miał być powszechny i niezależny od języka, religii czy pochodzenia. Był uniwersalny i miał dotrzeć do wszystkich, więc kwestia wspólnoty słowiańskiej przestała mieć jakiegokolwiek znaczenie, o czym przekonali się boleśnie chociażby rosyjscy sławiści²⁰. Dlatego Rosjanie w żaden sposób nie przyłożyli ręki do powstania Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców²¹. Dlatego też władze w Belgradzie od początku negatywnie odnosiły się do komunistycznego państwa. Paradoksalnie jednak Królestwo SHS, a następnie Jugosławia stały się azylem dla setek Rosjan uciekających przed bolszewickim terrorem²². Toczyło się to zwłaszcza wielu przedstawicieli arystokracji, ale również inteligencji, artystów, itd.

W okresie międzywojennym stosunki między państwami były początkowo napięte, gdyż obawiano się, że „osiągnięcia” rewolucji zostaną przeszczepione na grunt jugosłowiański, zwłaszcza, że po zakończeniu I wojny światowej wielu byłych żołnierzy armii austro-węgierskiej przebywających w Rosji powróciło do Królestwa SHS. W gronie tym znalazł się również Josip Broz Tito, który od początku zaangażował się w działalność zdelegalizowanej wkrótce Komunistycznej Partii Jugosławii²³. W 1924 r. obydwie państwa nawiązały relacje dyplomatyczne²⁴. Jednak z powodu przynależności Jugosławii do „Małej Ententy”, gdzie była również Rumunia, relacje na linii Belgrad-Moskwa nie były szczególnie bliskie. Natomiast w okresie dyktatury, jaki miał miejsce w Jugosławii po 1934 r., Rosja była traktowana jako państwo o wrogim ustroju, które wspiera antypaństwowe organizacje (komuniści jugosłowiańscy). Był to zdaje się najbardziej chłodny okres, jeśli idzie o dotychczasowe relacje między Rosją a Serbami w ponad 200 letniej historii, który można porównać z sytuacją jaka miała później miejsce w latach 1948-1953. Niechętny Moskwie rząd w Belgradzie, był zdominowany przez Serbów, zaś serbska dynastia Karadziordziewiciów stała na jego czele²⁵.

²⁰ Zob. M. Robinson, *Losy elity akademickiej. Rosyjska slawistyka od 1917 roku do początku lat 30*, Warszawa 2014.

²¹ V. Mihailov, *Państwa i narody bałkańskie w świadomości geopolitycznej Rosji. Rosja w świadomości geopolitycznej państw i narodów bałkańskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2, s. 80.

²² M. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Beograd 2006, s. 139-144.

²³ J. Prijevac, *Tito*, Warszawa 2018, s. 29.

²⁴ V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929*, „Istorija XX veka” 1965, nr 7, s. 135-137.

²⁵ J. Prijevac, dz. cyt., s. 61.

II wojna światowa przyniosła wyraźną zmianę. Rosnąca rola komunistycznej partyzantki Josipa Broz Tity, spowodowała, że Jugosławia, w tym także Serbowie zbliżyli się znowu do Rosji. Sytuacja ta nie trwała jednak długo, gdyż z powodu konfliktu Tito-Stalin relacje między obydwojma krajami zostały zerwane, co pociągnęło dodatkowo ostracyzm Belgradu ze strony państw znajdujących się w bliskich relacjach z Moskwą²⁶. Chociaż Tito nigdy do końca nie wyrzekł się stalinizmu²⁷, zaś stosunki między obydwojma krajami bywały dobre, to jednak Jugosławia nigdy już nie znalazła się w orbicie bezpośrednich wpływów ZSRR. Wpierw ze względu na jego twardą postawę względem przywódców radzieckich²⁸, zaś po śmierci Tity z powodu wewnętrznych (Pierejestrojka) i zewnętrznych (wojna w Afganistanie) problemów Rosji, które uniemożliwiały jej większe działania polityczne względem półwyspu Bałkańskiego.

Kiedy więc na początku lat 90. XX w. w Jugosławii wybuchł konflikt, rosyjskie elity polityczne, wbrew zdaniu większości Rosjan, nie tylko nie stanęły po stronie Serbów, ale ramię w ramię z Europą Zachodnią zgodziły się na jej rozpad²⁹. Upadek Związku Radzieckiego i prozachodnie tendencje w pierwszych latach rządów Borysa Jelcyna spowodowały, że Rosja została sprowadzona do pozycji obserwatora, z którego zdaniem nie bardzo się liczone³⁰. O ile jednak w czasie wojny w byłej Jugosławii (1991-1995) Rosjanie w pewien sposób sami swoimi decyzjami postawili się na politycznym marginesie, o tyle w czasie konfliktu w Kosowie w 1999 r. nie mieli żadnych argumentów politycznych, czy też dyplomatycznych by przeciwstawić się interwencji NATO. Wyrazem bezsilności była nieudana próba mediacji i „apelowania o rozsądek” amerykańskich sił wspierających Armię Wyzwolenia Kosowa³¹.

Współczesna rola Rosji na Bałkanach

Upokorzenia, jakich doznała Rosja w latach 90. XX w. na Bałkanach, odcisnęły swoje piętno na obecnej polityce tego kraju. Doskonałym przykładem traumy

²⁶ M. J. Zacharias, Konflikt radziecko-jugosłowiański i przemiany ustrojowe w Jugosławii w latach 1948-1954, „Dzieje Najnowsze” 1990, R. 22, s. 25-68; Idem, *Komunizm Federacja Nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943-1991. Powstanie -przekształcenia-rozkład*, Warszawa 2004, s. 98-105; M. Sokulski, M. Previšić, *W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948-1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 28, s. 397-401.

²⁷ J. Prijevac, dz. cyt., s. 28.

²⁸ *Tamże*, s. 724.

²⁹ M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii*, Warszawa 2005, s. 181.

³⁰ J. A. Nocko, *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego 1992-2002*, „Wschodnioznawstwo” 2007, nr 1, s. 298-304.

³¹ *Tamże*, s. 311-313.

Rosjan, którzy w pierw nie chcieli, a potem nie byli w stanie pomóc Serbom, jest serbsko-rosyjska koprodukcja „Балканский рубеж” z 2019 r. w reżyserii Andrija Volgina. Akcja filmu skupia się na kilkuosobowej grupie rosyjskich żołnierzy, którzy w pierw zostają zmuszeni do wypuszczenia muzułmańskiego zbrodniarza wojennego z Bośni i Hercegowiny, a następnie po odmowie wykonania tego rozkazu wyrzuceni z wojska. Gdy zaś wybucha konflikt w Kosowie grupa ta, złożona z kilku specjalistów, zostaje w trybie awaryjnym przywrócona do służby, by bronić prisztińskiego lotniska przed Armią Wyzwoleńczą Kosowa. Produkcja ta doskonale oddaje rosyjskie nastroje co do roli Rosji w dezintegracji Jugosławii. Mamy więc brutalnie zamordowanego prawosławnego popa, heroicznych rosyjskich żołnierzy, którzy nie bacząc na żadne przeciwności idą z pomocą serbskim braciom, ich skorumpowanych przełożonych i cyniczny zachód prowadzący własne polityczne gierki.

Współczesna Rosja nie tylko tłumaczy się ze swoich „błędów”, ale także stara się je naprawiać. I to nie tylko rozliczając się z przeszłością w taki czy inny sposób, ale poprzez konkretne działania. Wzmocnienie wpływów Rosji odbywa się na kilku płaszczyznach – kulturowej, politycznej i gospodarczej³². Pierwsza z nich jest możliwa dzięki zwrotowi w stronę XIX-wiecznej idei jedności słowiańskiej, opartej o tradycję antyokcydentalizmu, podnoszących zaś kwestie kultury i religii³³. Dlatego Rosjanie zwracają swoją uwagę przede wszystkim w stronę Serbów, narodu z którym łączą ich nie tylko wspólna historia, ale i jak najbardziej współczesne problemy. Celowo użyłem tutaj zwrotu Serbów, a nie Serbii, gdyż działania Kremla nie ograniczają się do jednego kraju, lecz przynajmniej kilku. Obok Republiki Serbii są to przede wszystkim Czarnogóra, jak również Bośnia i Hercegowina, a także Kosowo. W Czarnogórze mniejszość serbska wg spisu z 2011 r. wynosi prawie 29% mieszkańców (178 tys. mieszkańców)³⁴, podobnie jest w Bośni i Hercegowinie, gdzie w 2013 r. było ich 30% (1,087 mln). Przy czym w Bośni i Hercegowinie większość z nich, ponad 80%, żyje w granicach Republiki

³² K. Pawłowski, *Wpływy rosyjskie w regionie Bałkanów Zachodnich, cz. I: Serbia i Kosowo*, Lublin 2020, s. 17-19.

³³ Zarówno Serbowie, jak i Rosjanie w dużej części są zwolennikami antyokcydentalizmu głoszącego, że Europa zachodnia dąży do zniszczenia wschodu. Jest to jeden z kluczowych elementów współczesnej recepcji słowianofilstwa, dla którego antyokcydentalizm był głównym filarem. Wg części elit Serbia jest krajem, który doświadczył na sobie niszczyielskiej siły zachodniej cywilizacji: I. Čolović, *Balkany – terror kultury*, Wołowiec 2007, s. 113-115; M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków 2004, s. 127.

³⁴ A. B. Domachowska, *Proces budowania narodu Czarnogórskiego w latach 1991-2018*, Toruń 2019, s. 70.

Serbskiej autonomicznej jednostki funkcjonującej w granicach Federacji Bośni i Hercegowiny³⁵. W Kosowie Serbowie stanowią natomiast niecałe 1,5%³⁶.

Serbowie po rozpadzie Jugosławii co jakiś czas sygnalizują, że są grupą dyskryminowaną. O ile jednak w Czarnogórze ich żądania idą w stronę większej obecności cyrylicy w przestrzeni publicznej, proporcjonalnego zatrudnienia w administracji państwowej czy prawa do nauki³⁷, o tyle w Bośni i Hercegowinie można słyszeć głosy o potrzebie rewizji granic i wyodrębnieniu Republiki Serbskiej³⁸. Sama Serbia również po okresie kilkuletniego prozachodniego kursu, ponownie wróciła do mocno narodowej retoryki, czego wyrazem jest ustanowiony w 2020 r. Dzień Jedności Serbskiej (Дан српског јединства), który to ma być nie tyle świętem Serbii, co właśnie Serbów³⁹. W tym roku zarówno w Belgradzie, jak i Banja Luce czy Herceg Novi załopotaly serbskie flagi, wyraźnie pokazując, że nowe święto doskonale wpisało się w nastroje społeczności serbskiej żyjącej poza granicami swojego kraju. Na Bałkanach flaga narodowa jest symbolem narodowym mającym zastosowanie dużo częściej niż np. w Polsce. Towarzyszy zarówno manifestacjom państwowym, jak również zupełnie prywatnym imprezom takim jak ślub, czy pogrzeb⁴⁰. Wskazuję na to, gdyż bardzo częstym widokiem w trakcie narodowych manifestacji Serbów z Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Kosowa i oczywiście samej Serbii są nie tylko narodowe serbskie flagi, ale również rosyjskie, których użycie sygnalizuje braterstwo i jedność interesów.

Kiedy w 2014 r. po interwencji zbrojnej Rosji na Ukrainie doszło do ochłodzenia stosunków między pro-unijnym rządem w Podgoricy a Moskwą, w kraju doszło do wzmożonych protestów, których inicjatorami byli politycy partii serbskich niezgadających się na tego typu politykę⁴¹. Ostatecznie władzom udało się wówczas zażegnać kryzys, doprowadzając do kompromisu, cały czas jednak podobne manifestacje jedności Serbów z Rosjanami mają miejsce. Jest to poniekąd powrót do nastrojów sprzed I wojny światowej, kiedy to Serbowie z Półwyspu Bałkańskiego deklarowali przywiązanie do Rosji, będącej alternatywą wobec ekspansji zachodu.

Taki schemat w myśleniu Serbów doskonale widoczny, jeśli spojrzymy na Belgrad. Mieszkańcy Serbii są przeświadczeni o tym, że to Moskwa, a nie Bruksela

³⁵ Preliminarni rezultati Popisa 2013 <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-2013/peliminarni-rezultati-popisa-2013/> [dostęp: 16.12.2021].

³⁶ D. Gibas-Krzak, *Geopolityka Bałkanów*, Warszawa 2021, s. 133.

³⁷ A. B. Domachowska, dz. cyt., s. 73.

³⁸ G. Toal, „Republika Srpska will have a referendum”: *The rhetorical politics of Milorad Dodik*, „Nationalites Papiers”, 41/1, (2013), s. 166-204.

³⁹ <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-58557473> [dostęp: 15.12.2021].

⁴⁰ <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-nacionalne-zastave/29656615.html> [dostęp: 15.12.2021].

⁴¹ M. Łakota-Micker, *Czarnogóra. Studia nad bezpieczeństwem*, Londyn 2015, s. 45.

czy Waszyngton, może i chce być ich strategicznym sojusznikiem, co więcej przeświadczenie to jest coraz większe. W 2007 r. 17% respondentów w Serbii odpowiedziało, że wzorem dla ich kraju powinna być Rosja. Tyle samo osób stwierdziło, że państwa Europy Zachodniej⁴². Natomiast 10 lat później w 2017 r. prawie 66% społeczeństwa serbskiego stwierdziło, że bliżej jest im do sojuszu z Rosją, niż wejścia w struktury Unii Europejskiej, co deklarowało niecałe 47% badanych⁴³. Poparcie, jakie dla serbskich interesów deklaruje Rosja i osobiście Władimir Putin zdecydowanie bardziej przemawia do zwykłego Serba niż poruszający ton zachodnioeuropejskich przywódców. Doskonałym tego przykładem są ostatnie dni, kiedy to na początku grudnia 2021 r. w Moskwie z honorami goszczony był Milorad Dodik, przywódca Republiki Serbskiej⁴⁴, podczas gdy w tym samym czasie nowa minister spraw zagranicznych Niemiec Annalena Baerbock groziła temu samemu politykowi sankcjami⁴⁵. Serbowie i to nie tylko z Serbii, ale z całych Bałkanów Zachodnich, czują wsparcie braterskiej Rosji, co przekłada się na coraz dalej idące żądania, jak np. rewizja postanowień podjętych w Dayton w 1995 r.⁴⁶

Wielkim sukcesem rosyjskiej polityki była dystrybucja szczepionki Sputnik na Bałkanach, która odbyła się za pośrednictwem Belgradu. W czasie gdy UE nie była w stanie wpłynąć na odpowiednie zaopatrzenie w szczepionki państw bałkańskich, Serbia, wsparta przez rosyjskie dostawy szczepionek wyrosła na lokalnego lidera, który umożliwił zaszczepienie się nie tylko własnym mieszkańcom, ale wszystkim chętnym osobom z krajów byłej Jugosławii⁴⁷. Polityka Władimira Putina wobec Serbów ma wymiar nie tylko kulturalny, który określić możemy jako jeden z elementów polityki *soft power*, ale także bardziej praktyczny – polityczny i gospodarczy.

Rosja dzięki stałemu członkostwu w Radzie Bezpieczeństwa ONZ jest jedynym liczącym się państwem w tym gronie, które popiera serbskie stanowisko, np. w sprawie Kosowa. To właśnie z inicjatywy Moskwy w lutym 2008 r. doszło

⁴² D. Reljić, *Rusija i zapadni Balkan*, Beograd 2009, s. 17.

⁴³ K. Pawłowski, dz. cyt., s. 45.

⁴⁴ <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/4612819/dodik-putin-moska-razgovarali-kriza-bih-snabdevanje-gasom.html> [dostęp: 16.12.2021].

⁴⁵ <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/4625310/nemacka-brisel-sankcije-dodik.html> [dostęp: 16.12.2021].

⁴⁶ R. Belloni, *Bosnia: Dayton is Dead! Long Live Dayton!*, „Nationalism and Ethnic Politics” 2009, nr 15, s. 367-369.

⁴⁷ I. Ioannides, *The European Union and the geopolitics of Covid19 vaccines in the Western Balkans*, „Policy Brief”, (2021), nr 146, <https://www.eliamep.gr/en/publication/%CE%B7-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A%CE%BA%CE%AE-%CE%AD%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B3%CE%B5%CF%89%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%84%CF%89/> [dostęp: 16.12.2021].

do posiedzenia Rady Bezpieczeństwa ONZ, w czasie którego rosyjscy dyplomaci zadeklarowali, że będą blokować wszelkie próby przyjęcia Kosowa do Organizacji⁴⁸. Innym przykładem politycznej protekcji Rosji dla serbskich interesów jest podważanie sensowności istnienia funkcji Wysokiego Przedstawiciela, który z ramienia OHR (Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina) reprezentuje ONZ i Unię Europejską. Wysoki Przedstawiciel posiada od 1997 r. możliwość odwoływania polityków zarówno z Federacji Bośni i Hercegowiny, jak również Republiki Serbskiej, a także odgórne wprowadzania ustaw, które muszą być przyjęte w całym kraju⁴⁹. Te szczególne kompetencje, chociaż z jednej strony pozwalają forsować trudne reformy⁵⁰, to jednocześnie stanowią przeszkodę w procesie demokratyzacji Bośni i Hercegowiny⁵¹.

Interwencje Wysokiego Przedstawiciela zawsze budzą wiele kontrowersji. Tak też było w sierpniu 2021 r., kiedy to odchodzący Valentin Inzko odgórnie wprowadził wspólne dla Federacji i Republiki Serbskiej prawo penalizujące negowanie zbrodni wojennych, jakie miały miejsce w Jugosławii w latach 90-tych⁵². Odpowiedzią na ustawę był wniosek Rosji w Radzie Bezpieczeństwa ONZ o likwidację stanowiska Wysokiego Przedstawiciela, co nie doszło do skutku wobec zbyt małej ilości głosów (za były tylko Rosja i Chiny)⁵³. Ustawa ta spowodowała jeden z największych kryzysów politycznych w Bośni i Hercegowinie w ostatnim czasie, gdyż lider bośniackich Serbów Milorad Dodik zagroził secesją.

Trzecim polem, które służy Rosji do rozszerzania swoich wpływów na Bałkanach jest polityka energetyczna. Bałkany Zachodnie nieszczególnie obfitują w źródła energii kopalnianych, dlatego istniejące tam państwa muszą w większości sprowadzać surowiec z zewnątrz. W Serbii ledwie 10% energii wytwarzana jest w kraju, natomiast 90% to eksport⁵⁴. Ten stan pogorszył się jeszcze mocniej

⁴⁸ M. Babić, *Rosja na Bałkanach Zachodnich. Interesy narodowe i wpływy polityczne, w: Bałkany w XXI wieku. Problemy konsolidacji i integracji*, [red. M. Babić, I. Jakimowicz-Ostrowska], Warszawa 2014, s. 56.

⁴⁹ K. Krysiel, *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją i demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012, s. 136-139.

⁵⁰ Dobrym przykładem są wydarzenia z 2007 r., gdy pojawiła się groźba ze strony Mirosława Lajčaka ówczesnego Wysokiego Przedstawiciela odgórne wprowadzenia ustawy o reformie policji, rządu w Federacji i Republice Serbskiej zasiadły do rozmów. Zob. M. Kaczorowski, *Reforma Policji. Rola społeczności międzynarodowej, w: Europejski protektorat? Bośnia i Hercegowina w perspektywie środkowoeuropejskiej*, red. M. Gniazdowski, Warszawa 2008, s. 120-121

⁵¹ K. Krysiel, dz. cyt., s. 142-145.

⁵² <http://www.ohr.int/hrs-decision-on-enacting-the-law-on-amendment-to-the-criminal-code-of-bosnia-and-herzegovina/> [dostęp: 16.12.2021].

⁵³ <https://studium.uw.edu.pl/bosnia-i-hercegowina-rosji-nie-udalo-sie-zlikwidowac-stanowiska-wysokiego-przedstawiciela-onz/> [dostęp: 16.12.2021].

⁵⁴ W. Hebda, *Projekty energetyczne na Bałkanach – szansa wzmocnienia bezpieczeństwa energetycznego Europy*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 9, s. 59.

po 2008 r., kiedy ogłoszono niepodległość Kosowa, będącego energetycznym centrum Republiki Serbii. Odpowiedzią rządu w Belgradzie było związanie się z rosyjskim koncernem *Gazpromnifet*, który w 2008 r. przejął 56% serbskiego koncernu *NIS* uzyskując prawie całkowitą kontrolę nad przetwórstwem ropy w Serbii. Ponadto spółka zdobyła monopol na wydobycie serbskiego gazu, a także jego dystrybucję⁵⁵. Próba uzależnienia całego regionu od energii rosyjskiej było podjęcie budowy gazociągu *South Stream*, który w założeniu miał przebiegać pod Morzem Czarnym, następnie przez Bułgarię i Serbię, skąd miał trafić na Węgry, do Słowenii i dalej Unii Europejskiej. Istniały jednak słuszne obawy, że inwestycja będzie przede wszystkim służyć celom politycznym, a nie gospodarczym, tzn. zwiększenia presji na Ukrainę, przez której teren biegnie gazociąg „Braterstwo”⁵⁶. Zaniechanie realizacji projektu nastąpiło w 2015 r. – na skutek protestu Unii Europejskiej – kiedy już trwały prace nad budową gazociągu. Spotkało się to z rozczarowaniem w regionie, gdyż należy pamiętać, że Bałkany są jedynym regionem w Europie, który jest pozbawiony gazociągów⁵⁷. O ile dostarczanie i dystrybuowanie energii jest rosyjską specjalnością w Serbii, o tyle gospodarczo inwestycje rosyjskie wyglądają w tym kraju dość skromnie i w latach 2005–2013 wyniosły prawie 600 mln Euro stanowiąc 4,5% zagranicznych inwestycji⁵⁸. Jest to związane przede wszystkim z brakiem konkurencyjności produktów rosyjskich, co nie najlepiej świadczy o kondycji gospodarczej kraju, który mimo posiadania uprzywilejowanej pozycji nie jest w stanie zdobyć dla siebie odpowiedniego miejsca wśród konsumentów z Serbii.

Podsumowanie

Rosja od czasów Piotra I Wielkiego budowała swoje wpływy na Bałkanach w oparciu o tamtejszą ludność wyznającą prawosławie. Ze względów kulturowych i politycznych najbliższej im jednak było do Serbów. Rosja potrzebowała na Bałkanach silnego i wiernego sojusznika, czego nie mogła gwarantować ani niewielka Czarnogóra, ani Bułgaria, na której tronie zasiadali niemieccy władcy. Dlatego najlepszym wyborem pozostawało Królestwo Serbii, które z kolei bardzo chętnie odpowiadało na ofertę współpracy z Moskwą, gdyż silny sojusznik pomagał Belgradowi realizować cele na Półwyspie, gdzie trwała rywalizacja mocarstw.

⁵⁵ Idem, *Strategia energetyczna Republiki Serbii do 2015 roku*, „Energetyka” 2012, t. 9, s. 519–520.

⁵⁶ P. Turowski, *South Stream – odpowiedź na potrzeby rynku czy narzędzie polityki zagranicznej?*, „Bezpieczeństwo narodowe” 2013, nr 1/23, s. 141.

⁵⁷ S. M. Perišić, V. R. Talović, *Energetska strategija Rusije i Srbija – aho južnog toka*, „Vojno Delo” 2016, 68/7, s. 29.

⁵⁸ M. Szpala, *Rosja w Serbii – miękka siła i twarde interesy*, „Komentarze. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia”, nr 150, (27.10.2014), s. 2.

Po I wojnie światowej sytuacja nieco się zmieniła. To państwa zachodnie były gwarantami istnienia międzywojennej Jugosławii, a nie radziecka Rosja. Dopiero okres II wojny światowej i zwycięstwo komunistów pod wodzą Josipa Broz Tity ponownie zbliżyło Rosjan i Serbów, choć oczywiście tylko tę część, której ideologia marksistowska odpowiadała⁵⁹. Relacje te nie utrzymały się jednak długo, gdyż konflikt na linii Tito-Stalin ponownie spowodował rozłam, który tak naprawdę nigdy w pełni nie został zażegnany, jeśli mowa o relacjach radziecko-jugosłowiańskich. Także w trakcie rozpadu Jugosławii osłabiona i niezdolna do jakiegokolwiek wojskowej czy nawet dyplomatycznej ofensywy Rosja nie była w stanie przeciwstawić się woli Unii Europejskiej czy Stanów Zjednoczonych.

Dopiero zmiana na rosyjskiej scenie politycznej, jaka dokonała się na przełomie XX i XXI w. spowodowała, że Moskwa wróciła do źródeł swojej polityki bałkańskiej, a więc budowania swojej pozycji w regionie w oparciu o ludność serbską. Jest to jeden z elementów jej geopolitycznej działalności, która ma spowodować odbudowanie pozycji na terenach, gdzie istnieją tradycje związków z Rosją⁶⁰. W tym celu odwołuje się nie tylko do osiągnięć polityki *soft power*, gdzie zdecydowanie ma przewagę nad konkurentami, ale również swoich politycznych wpływów, a także bogactw naturalnych. Dlatego dziś we wszystkich obszarach gdzie jest to możliwe; zwłaszcza politycznym i energetycznym, nie waha się wspierać Serbów. Warto jednak pamiętać, że Rosja nie jest jedynym graczem w regionie, gdyż poza Unią Europejską, swoją politykę prowadzi również Turcja, która zwłaszcza w kontekście polityki energetycznej stanowi spore zagrożenie dla rosyjskich interesów⁶¹.

Bibliografia

- Babić M., *Rosja na Bałkanach Zachodnich. Interesy narodowe i wpływy polityczne*, w: *Bałkany w XXI wieku. Problemy konsolidacji i integracji*, red. M. Babić, I. Jakimowicz-Ostrowska], Warszawa 2014, s. 47-74.
- Backer R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007.
- Belloni R., *Bosnia: Dayton is Dead! Long Live Dayton!*, „Nationalism and Ethnic Politics” 2009, nr 15, s. 355-375.
- Cetnarowicz A., *Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach. Hotel Lambert a kryzys serbski 1840-1844*, Kraków 1993.

⁵⁹ Należy pamiętać, że tak jak Polska posiadała swój rząd na uchodźstwie, tak również część władz jugosłowiańskich w tym król wyemigrowała na zachód, gdzie pozostała po II wojnie światowej.

⁶⁰ R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń 2007, s. 55.

⁶¹ R. Kłaczyński, *Ropa naftowa i gaz ziemny obszaru postradzieckiego. Rola i znaczenie surowców energetycznych w polityce Kremla*, Kraków 2010, s. 126; Por. P. Olszewski, A. Chojan, *Rywalizacja Unii Europejskiej i Rosji na obszarze Bałkanów Zachodnich*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11, s. 135-146.

- Cierniak U., *Trzeci Rzym przeciwko pierwszemu*, w: *Ateny, Rzym, Bizancjum. Mity Śródziemnomorza w kulturze XIX i XX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2008, s. 819-829.
- Clark Ch., *Lunacy. Jak Europa poszła na wojnę w roku 1914*, Warszawa 2017.
- Čolović I., *Balkany – terror kultury*, Wołowiec 2007.
- Dąbrowska-Partyka M., *Literatura pogranicza, pogranicza literatury*, Kraków 2004.
- Domachowska A. B., *Proces budowania narodu Czarnogórskiego w latach 1991-2018*, Toruń 2019.
- Eberhardt P., *Słowiańska geopolityka. Twórcy rosyjskiej, ukraińskiej i czechosłowackiej geopolityki oraz ich koncepcje ideologiczno-terytorialne*, Kraków 2017.
- Faszczka D., *Wojna serbsko-bułgarska 1885 roku. Studium polityczno-wojskowe*, Oświęcim 2018.
- Gibas-Krzak D., *Geopolityka Bałkanów*, Warszawa 2021.
- Gil D., *Ewolucja i funkcje idei narodu w Serbii od schyłku XVIII wieku*, „Slavia Meridionalis” 2017, nr 17, s. 1-21.
- Giza A., *Bułgaria i problem macedoński od początku XVIII do lat trzydziestych XX wieku*, Szczecin 2003.
- Giza A., *Słowianofile Rosyjscy wobec kryzysu Bałkańskiego w latach 1875-1878*, Wrocław-Warszawa 1982.
- Halili R., *Naród i jego pieśni. Rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*, Warszawa 2012.
- Hebda W., *Strategia energetyczna Republiki Serbii do 2015 roku*, „Energetyka” 2012, t. 9, s. 518-523.
- Hebda W., *Projekty energetyczne na Bałkanach – szansa wzmocnienia bezpieczeństwa energetycznego Europy*, „Przegląd Geopolityczny” 2014, t. 9, s. 53-70.
- <http://www.ohr.int/hrs-decision-on-enacting-the-law-on-amendment-to-the-criminal-code-of-bosnia-and-herzegovina/> [stan z dnia 16.12.2021]
- <https://studium.uw.edu.pl/bosnia-i-hercegowina-rosji-nie-udalo-sie-zlikwidowac-stanowiska-wysokiego-przedstawiciela-onz/> [dostęp: 16.12.2021].
- <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-58557473> [dostęp: 15.12.2021].
- <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/4612819/dodik-putin-moska-razgovarali-kriza-bih-snabdevanje-gasom.html> [dostęp: 16.12.2021].
- <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/4625310/nemacka-brisel-sankcije-dodik.html> [dostęp: 16.12.2021].
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-nacionalne-zastave/29656615.html> [dostęp: 15.12.2021].
- Ioannides I., *The European Union and the geopolitics of Covid19 vaccines in the Western Balkans*, „Policy Brief” 2021, nr 146, <https://www.eliamep.gr/en/publication> [dostęp: 16.12.2021].
- Јовановић М., *Срби и Руси, 12–21. век: историја односа*, Београд 2012.
- Kaczorowski M., *Reforma Policji. Rola społeczności międzynarodowej*, w: *Europejski protektorat? Bośnia i Hercegowina w perspektywie środkowoeuropejskiej*, red. M. Gniazdowski, Warszawa 2008, s. 109-122.
- Kłaczyński R., *Ropa naftowa i gaz ziemny obszaru postradzieckiego. Rola i znaczenie surowców energetycznych w polityce Kremla*, Kraków 2010.
- Krysieniel K., *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją i demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012
- Krzak A., *Wojny bałkańskie 1912-1913*, Częstochowa 2017.
- Łakota-Micker M., *Czarnogóra. Studia nad bezpieczeństwem*, Londyn 2015.
- Mihailov V., *Państwa i narody bałkańskie w świadomości geopolitycznej Rosji. Rosja w świadomości geopolitycznej państw i narodów bałkańskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2, s. 77-92.

- Morawski W., Szawłowska S., *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.
- Nocko J. A., *Polityka Federacji Rosyjskiej wobec konfliktu jugosłowiańskiego 1992-2002*, „Wschodnioznawstwo” 2007, nr 1, s. 295-316.
- Olszewski P., Chojan A., *Rywalizacja Unii Europejskiej i Rosji na obszarze Bałkanów Zachodnich*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2017, nr 11, s. 135-146.
- Pawłowitch S. K., *Historia Bałkanów (1804-1945)*, Warszawa 2009.
- Pawłowski K., *Wpływy rosyjskie w regionie Bałkanów Zachodnich*, cz. I: *Serbia i Kosowo*, Lublin 2020.
- Perišić S. M., Talović V. R., *Energetska strategija Rusije i Srbija – aho južnog toka*, „Vojno Delo” 2016, nr 68/7, s. 28-44.
- Preliminarni rezultati Popisa 2013 <http://fzs.ba/index.php/popis- stanovnistva/popis- stanovnistva-2013/peliminarni-rezultati-popisa-2013> [dostęp: 16.12.2021].
- Prijevec J., *Tito*, Warszawa 2018.
- Reljić D., *Rusija i zapadni Balkan*, Beograd 2009.
- Robinson M., *Losy elity akademickiej. Rosyjska slawistyka od 1917 roku do początku lat 30*, Warszawa 2014.
- Semmler P., *Krym. Znikający półwysep*, Poznań 2008.
- Sokulski M., Previšić M., *W opozycji do Moskwy. Jugosłowiańska „droga do socjalizmu” w latach 1948-1956*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 28, s. 395-417.
- Szpała M., *Rosja w Serbii – miękka siła i twarde interesy*, „Komentarze. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpija” 2014, nr 150, s. 1-7.
- Thiesse A-M., *Powstanie tożsamości narodowych. Europa w wiekach XVIII-XX*, Warszawa 2019.
- Toal G., *“Republika Srpska will have a referendum”: The rhetorical politics of Milorad Dodik*, „Nationalites Papers” 2013, 41/1, s. 166-204.
- Turowski P., *South Stream – odpowiedź na potrzeby rynku czy narzędzie polityki zagranicznej?*, „Bezpieczeństwo narodowe” 2013, nr 1/23, s. 141-167.
- Vinaver V., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919-1929*, „Istorija XX veka” 1965, nr 7, s. 93-186.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii*, Warszawa 2005.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Zacharias M. J., *Konflikt radziecko-jugosłowiański i przemiany ustrojowe w Jugosławii w latach 1948-1954*, „Dzieje Najnowsze” 1990, R. 22, s. 25-68.
- Zacharias M. J., *Komunizm Federacja Nacjonalizmu. System władzy w Jugosławii 1943-1991. Powstanie -przekształcenia-rozkład*, Warszawa 2004.
- Žanin-Čalić M., *Jugoistoča Europa. Globalna Historija*, Sarajevo 2020.
- Žurek P., *Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1802-1806)*, Kraków 2009.
- Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, Beograd 2006.
- Ђоровић В., *Историја Срба*, Ниш 2001.